

Podziały i sąsiedztwa w ponowoczesnym świecie. Narracje granic w geografii politycznej¹

David Newman, Anssi Paasi², tłumaczenie: Bartosz Czepil³

Streszczenie:

Kwestia granic państwowych stanowi główne zagadnienie w tradycji geografii politycznej. Granice analizowane są przede wszystkim w skali międzynarodowej, ponieważ to granice między państwami dostarczają prawdopodobnie jednej z najbardziej wyraźnych manifestacji makrostrukturalnego związku polityki i geografii. W minionej dekadzie byliśmy świadkami ponownego zainteresowania granicami, zarówno z perspektywy geograficznej, jak i innych nauk społecznych. Geografowie dążą do umieszczenia kategorii granicy i terytoriów w ramach pojęciowych teorii społecznej, natomiast na gruncie nauk społecznych podjęto próbę analizy roli przestrzeni oraz, w niektórych przypadkach, terytorium w rozumieniu indywidualnych, grupowych oraz narodowych granic i tożsamości. Najnowsze badania w tym zakresie dotyczą ponowoczesnych koncepcji terytorialności i „zanikania” granic, konstruowania socjoprzestrzennych tożsamości oraz narracji socjalizacyjnych, w których granica jest fundamentem podziału „my” – „Oni”, a także różnych skal przestrzennych, w jakich można analizować granice. W przyszłych badaniach nad zjawiskiem granic, ten zestaw oddzielnie podejmowanych zagadnień, może zostać poddany holistycznej analizie w ramach wielowymiarowej, multidyscyplinarnej struktury teoretycznej.

Słowa kluczowe:

granica, pogranicze, ponowoczesność, narracja, konstruowanie tożsamości, terytorium

Link do artykułu:

http://www.pogranicze.uni.opole.pl/biblioteka/docs/nr1/newman_paasi_nr1.pdf

Standard cytowania (APA):

Newman, D., Paasi, A. (2013). Odgradzanie i sąsiedztwo w postmodernistycznym świecie. Narracje granic w geografii politycznej. *Pogranicze. Polish Borderlands Studies*, nr 1, s. 12-34.

I. Wprowadzenie

Granica to miejsce obcowania z cudzoziemcem
(Fawcett 1918).

Kwestia granic stanowi główne zagadnienie w tradycji geografii politycznej. Zazwyczaj była analizowana w odniesieniu do państwa, ponieważ granice polityczne między narodami dostarczają jednej z najbardziej wyraźnych manifestacji makrostrukturalnego związku polityki i geografii. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku obserwujemy wzrost zainteresowania granicami i problemem

pogranicza na gruncie różnych dyscyplin akademickich. To zainteresowanie znajduje wyraz w najróżniejszych, czasami sprzecznych, tendencjach. Z jednej strony ponowne zainteresowanie znaczeniami granic jest efektem wzrostu nacjonalizmów. W dzisiejszym świecie kwestia tożsamości narodowej stała się hasłem legitymizującym kulturowe ukonstytuowanie państw narodowych (Schlesinger 1991; Billig 1995). Z drugiej strony zainteresowanie tożsamością oraz granicami jest konsekwencją rewitalizacji ruchów etnoregionalnych, przemieszczeń związanych z migracją, uchodźstwa oraz przymusowych wędrowek lub przesiedleń

1 W oryginale: Newman, D., Paasi, A. (1998). Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography. „*Progress in Human Geography*”, vol. 22, no. 2, pp. 186-207. Link do wersji oryginalnej: <http://phg.sagepub.com/content/22/2/186.abstract>. Dziękujemy autorom i wydawcy (Sage), za zgodę na tłumaczenie i publikację.

2 Anssi Paasi: profesor geografii politycznej na Uniwersytecie w Oulu (Helsinki). Członek rady naukowej czasopisma „Pogranicze. Polish Borderlands Studies”. David Newman: profesor geografii politycznej na Uniwersytecie Ben-Guriona w Ber-Szewie.

3 Dr Bartosz Czepil: politolog i socjolog. Współpracownik Uniwersytetu Opolskiego i Fundacji Batorego w Warszawie.

będących odpowiedzią na narzucenie obcego panowania poprzez kolonizację (Bammer 1994; Welchman 1996). Transformacja terytorialna w skali globalnej i deinstytucjonalizacja terytoriów¹ w Europie Wschodniej oraz na innych obszarach ponownie przywróciły pytanie dotyczące granic oraz tożsamości terytorialnych.

Jedną z miar nowego zainteresowania granicami jest instytucjonalizacja studiów nad granicami, czego przykładem są, powoływane ostatnio, różnego rodzaju stowarzyszenia badań nad granicami np. *International Boundary Research Unit* (IBRU) w Durham w Wielkiej Brytanii, *Association of Borderlands Scholars* w Nowym Meksyku, *Geopolitics Research Center* na Uniwersytecie w Londynie oraz proponowane przez te podmioty studia drugiego stopnia dotyczące problematyki granic. Nastąpiło rozprzestrzenianie się badań i publikacji dotyczących kwestii granicy (Blake i Schofield 1987; Sahlins 1989; Grundy-Warr 1990; Rumley i Minghi 1991a; Dodds 1994; Donnan i Wilson 1994; Gallusser 1994a; Girot 1994; Johnson 1994; Schofield 1994; Schofield i Schofield 1994; Biger 1995; Forsberg 1995; Newman 1995; Anderson 1996; Gradus i Lithwick 1996; Krishna 1996; Paasi 1996a; 1996b; Shapiro i Alker 1996; Welchman 1996; Yiftachel i Meir 1997). W niektórych z tych badań podjęto próbę ustalenia nowej agendy dla przyszłych studiów nad granicami (Rumley i Minghi 1991b; do Amaral 1994; Dodds 1994; Eva 1994; Gallusser 1994b; Waterman 1994; Falah i Newman 1995; Paasi 1996a; Shapiro i Alker 1996).

Dyskusja nad rolą granicy została powiązana z pojęciami takimi jak terytorium, terytorialność oraz suwerenność. W szczególności geografowie wydają się rozumieć granice

jako wyraz lub manifestację **terytorialności państwa**, między innymi dlatego, że w wyniku socjalizacji geograficznej uznaliśmy system państwowy, w którym żyjemy, za system przestrzenny mający mniej lub bardziej wyodrębnione granice. Ten typ myślenia kształtuje zasadniczo sposób, w jakim postrzegamy funkcjonowanie oraz ustrukturalizowanie politycznej organizacji świata (Gottmann 1973; Sack 1986; Taylor 1993; Johnston 1991; 1995). Taki był również punkt wyjścia w badaniach nad stosunkami międzynarodowymi, ale podczas gdy geografowie zwykle podejmowali refleksję nad znaczeniami terytorialności oraz granic, w badaniach nad stosunkami międzynarodowymi, już na wstępie, rozumienie państwa jako wyraźnie wyodrębnionej jednostki zostało uznane za coś oczywistego (Ashley 1988; Shapiro i Alker 1996).

Geografowie byli w szczególności zainteresowani granicami lądowymi oraz obszarami granicznymi państw – miejscami, w których procesy polityczne uzyskały najbardziej terytorialną i geograficzną formę oraz gdzie granice stały się faktycznym instrumentem komunikowania zorientowanego na reifikację, a przy tym na jednoczesną depersonalizację relacji władzy. Jak wskazuje Sack (1986: 32) terytorialność jest łatwa do zakomunikowania, ponieważ w zasadzie wymaga tylko jednego rodzaju oznacznika lub śladu - granicy. Nawet jeśli granice mogą istnieć w różnych skalach przestrzennych, ta „komunikacyjna funkcja” jest szczególnie widoczna w przypadku granic państwowych.

Granice państw są jednocześnie społecznymi, politycznymi i dyskursywnymi konstrukcjami, a nie jedynie statycznymi, naturalnymi kategoriami zlokalizowanymi między państwami. Granice oraz ich znaczenia są historycznie zmienne, stanowiąc również część procesu tworzenia oraz instytucjonalizacji terytoriów i terytorialności (Paasi 1991). Nawet jeśli zawsze są mniej lub bardziej arbitralnymi liniami między jednostkami terytorialnymi, mogą mieć również, często kwestionowane, głębokie symboliczne, kulturowe, historyczne i religijne znaczenie dla wspólnot społecznych. Znajdują wyraz w licznych praktykach społecznych, politycznych i kulturowych. W dzisiejszym

¹ Autorzy nie wyjaśniają w tekście czym jest proces deinstytucjonalizacji terytoriów. Jednak w jednym ze swoich artykułów Anssi Paasi pisze o deinstytucjonalizacji regionów odnosząc się do reformy samorządowej w Finlandii, polegającej na łączeniu małych jednostek samorządu terytorialnego w większe podmioty samorządowe (*municipality amalgamation*). Deinstytucjonalizacja terytorialna może więc polegać na procesie redukcji zaplecza instytucjonalnego (administracyjnego) na płaszczyźnie lokalnej, zob. Paasi, A., Zimmerbauer, K. (2013). When old and new regionalism collide: Deinstitutionalization of regions and resistance identity in municipality amalgamations. *Journal of Rural Studies*, vol. 30. (przyp. tłum).

systemie międzynarodowym „bezpieczeństwo” jest zwykle powiązane z narodowymi tożsamościami politycznymi, które jawią się jako zależne od konstruowania granic oddzielających od „Innego” (Tickner 1995). Jednak, jak wskazuje Sibley (1995: 183), „we wszystkich rodzajach politycznych, społecznych i socjoprzestrzennych relacji granice odgrywają istotną rolę, ponieważ są jednocześnie strefami niepewności i bezpieczeństwa”. Geografowie, którzy uczestniczą w krytycznym dyskursie geopolitycznym, zainspirowani bieżącą debatą w ramach teorii stosunków międzynarodowych, coraz częściej kwestionują geograficzne założenia teorii stosunków międzynarodowych i empiryczne pojmowanie granicy. Pojawiły się sugestie, że należy skoncentrować się na praktykach konstruowania granic i kwestiach tożsamości. Przy czym argumentują, że wszystkie granice są konstruowane społecznie. Oznacza to, że kluczowe w refleksji nad granicami staje się zagadnienie władzy (Campbell 1992; Dodds 1994; Massey i Jess 1995; Ó Tuathail 1996; Agnew 1993; 1997). Te koncepcje są szczególnie ważne w dzisiejszym świecie, w którym pojęcia terytorialności i granic towarzyszą dążeniom różnorodnych grup społecznych do zdefiniowania oraz przedefiniowania relacji między przestrzenią społeczną a fizyczną.

Zmienia się również język używany w dyskusji nad granicami. Pojęcia granic (*boundaries*), granic państwowych (*borders*), pogranicza (*borderlands*)², przekraczania granic

2 Ta część tekstu jest odpowiednim momentem, aby tłumacz przedstawił podstawowy problem, z jakim musiał zmierzyć się w trakcie translacji. W języku angielskim istnieją cztery podstawowe pojęcia odnoszące się do kategorii, jaką jest „granica”: „*boundary*”, „*border*”, „*frontier*” i „*borderland*”. Pojęcia te kryją w sobie trochę inne znaczenia, ale czasami są i mogą być stosowane zamiennie. Pojęcia „*boundary*” odnosi się do szerokiego rozumienia linii granicznej, tzn. linii oddzielającej państwa, obszary administracyjne, ale również kultury, grupy społeczne czy dyscypliny wiedzy. Natomiast słowo „*border*” wydaje się być zarezerwowane przede wszystkim do granicy w sensie terytorialnym jako granicy międzypaństwowej. Pojęcie „*frontier*” również odnosi się do granic państwowych, ale również często jest rozumiane jako „pogranicze” lub „kresy”, „rubieże”. Z kolei „*borderland*” to pojęcie także rozumiane jako „pogranicze” lub „strefa przygraniczna”. To nakładanie się znaczeń wymaga od tłumacza uwzględnienia kontekstu, w jakim pojawia się każde z czterech pojęć i to kontekst ostatecznie decyduje, czy „*frontier*” zostało przetłumaczone jako „pogranicze”, „granica” czy „rubieże”. Oznacza to, że

i wykraczania poza granice, stosowane przez przedstawicieli najróżniejszych dyscyplin, są coraz częściej wykorzystywane w sensie metaforycznym, nie odnosząc się już tylko do przestrzeni fizycznej, którą zwykli zajmować się geografowie. Pojęcia te są stosowane nie tylko do granic państwowych, które są kluczowym tematem tego artykułu, ale również w znacznie ogólniejszym sensie, tj. do społecznych i kulturowych granic jako instrumentu konstruowania społecznych dystynkcji (Welchman 1996). Dlatego w ramach studiów kulturowych wyłoniły się nowe conceptualizacje oraz wyobrażenia przestrzeni, różne od tych stworzonych do analiz prowadzonych przez geografów politycznych. Duża ich część jest jednak wciąż wyraźnym przedstawieniem przestrzeni, skali i kultury (Agnew 1993). Sami przedstawiciele geografii politycznej stali się bardziej zainteresowani kulturowym i społecznym znaczeniem granic państwowych oraz granicami jako kontestowanymi, kulturowo-symbolicznymi, manifestacjami terytorialności. (Leimgruber 1991; Falah i Newman, 1995; Hasson 1996; Paasi 1995; 1996a).

Znaczna część bieżącej literatury charakteryzuje się przekraczaniem granic między dyscyplinami naukowymi. Stosowanie nowego postmodernistycznego języka w studiach nad granicami jest jednocześnie odzwierciedleniem przesuwania się granic między „akademickimi plemionami i terytoriami” (Becher 1989). Geografowie zaczęli walczyć o uznanie wśród badaczy zajmujących się teorią społeczną, a rosnąca liczba przedstawicieli nauk społecznych odkryła wagę przestrzeni i granic

czasami to samo słowo było tłumaczone na kilka różnych sposobów. Tłumacz wyszedł z założenia, że mechaniczna konsekwencja nie jest tu wskazana. Istnieją jednak pewne ogólne tendencje, które chciałem w tym miejscu zakomunikować. Pojęcie „*boundary*”, które wzbudzało najmniej wątpliwości, najczęściej tłumaczyłem słowem „granica”. Słowo „*border*” prawie zawsze pojawia się jako „granica państwowa”. Natomiast słowo „*frontier*” pojawia się jako „pogranicze” lub „rubieże” (nie posługiwałem się pojęciem „kresów”, ponieważ w języku polskim ta kategoria jest jednoznacznie związana z Kresami Wschodnimi), czasami „granica”. Pojęcie „*borderland*” tłumaczę również jako „pogranicze” lub „strefa przygraniczna”. W nielicznych przypadkach, szczególnie gdy pojęcia te pojawiają się obok siebie, polskiemu tłumaczeniu towarzyszył angielski pierwowzór zamieszczony w nawiasie (przyp. tłum.).

(Giddens 1984; Gupta i Ferguson 1992; Walker 1993; Silber 1995; Shapiro i Alker 1996).

Ten artykuł ma trzy podstawowe cele. Po pierwsze, przedstawiamy zwięzły przegląd tradycyjnej literatury z zakresu geografii politycznej, w której podejmowane jest zagadnienie granic, koncentrując się przede wszystkim na granicach państwowych. Ta część ma charakter głównie opisowy i empiryczny, chociaż w kolejnych częściach tekstu pokażemy, że niektóre tradycyjne klasyfikacje oraz typologie granic mogą być ponownie zinterpretowane tak, aby nadać im znaczenie we współczesnych studiach nad granicami. Po drugie, dokonujemy przeglądu nowych koncepcji wyłaniających się w ostatnich interdyscyplinarnych badaniach nad granicami. Ten dział opiera się przed wszystkim na bieżącej „ponowoczesnej” dyskusji nad terytorium i terytorialnością, poddaje ocenie zmieniającą się rolę granic we współczesnym świecie oraz omawia znaczenie narracji w rozumieniu tego, jak granice wpływają i są wykorzystywane w społecznym tworzeniu socjoprzestrzennych tożsamości. Omawiamy również doniosłość badań nad granicami prowadzonych na różnych poziomach społecznej i przestrzennej analizy. Po trzecie, w ramach geografii politycznej, proponujemy agendę badawczą dotyczącą granic. Sugerujemy, że studia empiryczne wciąż będą miały rolę do odegrania w przyszłym budowaniu wiedzy o granicach. Argumentujemy, że granice oraz ich konstruowanie i przedstawianie wciąż dostarczać będą ważnego, pełnego wyzwania pola badawczego dla geografii politycznej, a wiele klasycznych kategorii geograficznych może ulec redefinicji w kontekście współczesnej refleksji nad granicami.

II. Tradycja badań nad granicami w geografii politycznej

Geograficzne studia nad granicami mają długą i względnie ateoretyczną historię. Częściowo wynika to z faktu, że granice stanowią bardzo praktyczną, w niektórych przypadkach techniczną, kwestię w stosunkach międzynarodowych. Większość badaczy skoncentrowała się prawie wyłącznie na granicach międzynarodowych. Prescott (1987: 8) zauważa, że choć osiągnięto pewien sukces w opracowywaniu

procedur, przy pomocy których można badać (i badano) granice, to jednak próby stworzenia zestawu niezawodnych teorii granic międzynarodowych zawiodły. Wynika to poniekąd z faktu, że idee dotyczące granic są uwarunkowane kontekstem geograficznym i historycznym, w którym powstają (Holdich 1916a; Jones 1959; Minghi 1963; Prescott 1987). Prescott (1987) odwołuje się również do geopolitycznych prac Haushofera (1927) i Ancela (1938), aby pokazać, że wszystkie granice są niczym więcej, jak tylko tymczasowymi liniami i „politycznymi izobarami”, które podlegają ciągłym zmianom w wyniku konfliktów, militarnej ekspansji i podbojów terytorialnych.

Najwcześniejsze dyskusje nad granicami terytorialnymi, prowadzone przez geografów-akademików, datują się od ratzelowskiej (1897) koncepcji organicznego państwa i są później kontynuowane w klasycznym, imperialnym traktacie o granicach lorda Curzona (Curzon 1908) oraz studium Holdicha o pograniczach politycznych i tworzeniu granic (Holdich 1916b). W przeważającej części wczesnej literatury wyraźne było deterministyczne wyobrażenie granic naturalnych (Semple 1907; Bowman 1921; Hartshorne 1933; Pounds 1951; 1954). Próbowano określić terminologię dotyczącą granic i pograniczy towarzyszyły klasyfikacje oraz katalogowanie zaobserwowanych typów granicy (Hartshorne 1936; Boggs 1940; Jones 1943; 1945; 1959; Kristof 1959). Literatura zawierała liczne studia konfliktów granicznych, procesów demarkacji i empirycznych prezentacji relacji transgranicznych (Brigham 1919; McMahon 1935; Fischer 1948; Minghi 1963; Prescott 1987).

Wiele analiz dotyczyło kwestii definicyjnych, rozróżniając ogólne pojęcie granic (*boundaries*) i granic państwowych (*borders*) od pograniczy (*frontiers*), granic (*boundaries*) od strefy przygranicznej (*borderlands*) oraz rubieży politycznych (*political frontiers*) od rubieży osadniczych (*settlement frontiers*). Początkowo granice i granice państwowe postrzegano jako linie oddzielające suwerenne terytoria. Co do pogranicza zakładano natomiast, że stanowi ono obszar w pobliżu granicy, którego wewnętrzna dynamika znajduje się pod wpływem linii granicznej. Rubieże polityczne odróżniano od rubieży osadniczych; te pierwsze

jako terytorium w zasięgu oddziaływania granicy międzynarodowej, podczas gdy drugie stanowią niezamieszany jeszcze region zlokalizowany w obrębie terytorium państwa i reprezentujący przestrzenne peryferia jego ekumeny. Ten socjoprzestrzenny konstrukt opierał się w dużej mierze na tezie o rubieżach (*frontier thesis*) sformułowanej przez Turnera³, zawierającej wyobrażenie o niezamieszkanym, pionierskim obszarze wraz z jego dzikością, w której często zapomniano o tubylczych, macierzystych mieszkańcach tych ziem. Takie rubieże miały być oswojone, zasiedlone i ucywilizowane, i w ten sposób poddane hegemonii białego dominium.

Klasyfikacje granic koncentrowały się na okresie ich formowania, posługując się takimi pojęciami jak granice pionierskie, granice antecendentne, granice subsekwentne i granice narzucone (Hartshorne 1936). Antecedencja odnosiła się do powstania granic jeszcze przed zamieszkaniem danego obszaru, reprezentując siłę katalizującą uformowanie się odrębnych kulturowo i socjoprzestrzennie jednostek. Granice subsekwentne były częściowo ukształtowane przez istniejące wzory osadnictwa, a częściowo na nie nałożone, tworząc polityczne podziały między etnoterytorialnymi grupami, a czasami również prowadząc do fragmentaryzacji homogenicznych etnoterytoriów na odrębne socjoprzestrzenne jednostki polityczne. W tym kontekście ważne są współczesne debaty o przesiedleniach (Bammer 1994; Welchman 1996). Migranci i uchodźcy docierają do miejsc,

których granice społeczne i przestrzenne zostały już ukształtowane, a jako antecendentne są raczej poddane presji zorientowanej na dostosowanie ich do istniejących wzorów tożsamości socjoprzestrzennej, niż na zakonserwowanie swojej pierwotnej specyfiki kulturowej w odmiennym otoczeniu przestrzennym.

Funkcjonalne, w przeciwieństwie do statycznych, typologie granic koncentrowały się na pojęciu otwartych oraz zamkniętych granic, w zależności od stopnia kontaktów lub odseparowania ludów i państw po obu stronach granicy. Miało to wpływ na pojęcia rubieży i pogranicza, obszarów, na których różnorodność wzorów rozwoju regionalnego jest współokreślana specyfiką relacji transgranicznych, często tworzących warunki „podwójnej peryferialności” (House 1980; 1981). Pogranicza oraz rubieże państwa były przedmiotem badań przede wszystkim w kontekście konfliktów, separacji, podziałów i barier jako przeciwieństw pokoju, wzajemnych kontaktów, zjednoczenia i pomostów międzygrupowych.

Teorie globalizacji, wraz z rzeczywistością nowego, postsowieckiego porządku światowego, dostarczyły sprzecznych dowodów w odniesieniu do roli granic we współczesnym świecie. Wiele badań poświęcono wyłanianiu się nowych etnoterytorialnych jednostek i państw oraz, towarzyszącemu tym procesom, zastępowaniu istniejących linii granicznych nowymi terytorialnymi barierami i podziałami (O’Loughlin i Van der Wusten 1993; Van der Wusten 1994; Waterman 1994). Sam upadek Związku Radzieckiego doprowadził do powstania więcej niż 20 nowych linii granicznych (Kolossoff 1992; Harris 1993) oraz odmrożenia kwestii granic historycznych od Rumunii przez Finlandię po Japonię (Forsberg 1995; Carter i Norris 1996).

Dla kontrastu, badania koncentrujące się na powstaniu Unii Europejskiej jako jednostce polityczno-ekonomicznej podejmują zagadnienie zniesienia granic oraz współpracy transgranicznej. Dużą wagę przywiązuje się w szczególności do podejścia kooperacyjnego (Gallusser 1994a), podkreślając tak różne kwestie jak współpraca

3 Teza sformułowana przez amerykańskiego historyka Fredricka Jacksona Turnera (1861-1932) w jego eseju z 1893 roku „The significance of the frontier in American history”. Według Turnera ekspansja amerykańskich osadników na zachód Ameryki Północnej ukształtowała charakter narodu Amerykanów oraz ich demokrację. Amerykańscy osadnicy-zdobywcy, którzy w XIX wieku posuwali się na zachód, przyłączając/zawłaszczając kolejne „dziewicze” tereny, byli typowymi ludźmi pogranicza. Żyli bowiem na obszarze, w którym granica USA nie tylko kończyła się, ale również podlegała ciągłym przesunięciom sprzężonym z procesem osadniczej ekspansji. Ten proces ciągłego rozszerzania i umacniania zachodnich granic USA - działań realizowanych w nieprzyjaznym środowisku, wymagających determinacji, przedsiębiorczości i woli walki, miał być podstawą amerykańskiego egalitaryzmu, indywidualizmu, gotowości do ryzyka. Tak kształtował się amerykański wzorzec „self-made man” stworzony przez ówczesnych ludzi kresów i samego Turnera (przypr. tłum).

gospodarcza, wpływ współpracy transgranicznej na przestrzeń lokalną i zmiany kulturowe, wraz ze zmianą tożsamościową społeczności pogranicza (Leimgruber 1991; Klencic i Bufon 1994; Nijkamp 1995a; van der Veen i Boot 1995). Niewiele uwagi, z nielicznymi wyjątkami, poświęcono do tej pory wpływom zwiększonego ruchu i współpracy transgranicznej na środowisko naturalne. Przejście od badań pogranicza skupionych na podziałach do badań skoncentrowanych na współpracy jest postrzegane jako sprzyjające politycznej harmonii (Minghi 1991; 1994; Newman 1998a), co najlepiej podsumował Galtung (1994), uznając ten proces za wyraz „współlistnienia pomimo granic”.

III. Zmieniające się znaczenie granic: kontekst wielowymiarowy

W minionej dekadzie jesteśmy świadkami ponownego zainteresowania granicami, zarówno z tradycyjnej, zarysowanej powyżej, perspektywy geografii politycznej, jak i na szerszym polu teorii społeczno-politycznej. Geografowie dążą do umieszczenia pojęć granicy i terytoriów w ramy innych społeczno-politycznych konstrukcji teoretycznych (Sack 1986; Johnston 1991; 1995), natomiast na gruncie nauk społecznych podjęto próbę analizy roli przestrzeni oraz, w niektórych przypadkach, terytorium w rozumieniu personalnych, grupowych oraz narodowych granic i tożsamości (Gupta i Ferguson 1992; Johnson 1994; Alvarez 1995; Oommen 1995; Zalewski i Enloe 1995). Ta tendencja jest integralną częścią „ponowoczesnego” dyskursu akademickiego, w którym granice dyscyplin naukowych ulegają erozji (Jameson 1983). Jest to szczególnie widoczne wśród geografów (Gregory i Urry 1985; Peet i Thrift 1989) wciąż poszukujących legitymizacji w szerszym kontekście nauk społecznych. Jednocześnie, przekraczając granice dyscyplin naukowych, w dużej mierze odrzucili oni badania granic między państwami, wbrew utrzymującemu się znaczeniu tych granic w procesie konstruowania

socjoprzestrzennych i narodowych tożsamości. Na gruncie krytycznej geopolityki zaczęto kwestionować wyobrażenie trwale ustalonego, terytorialnie rozgraniczonego świata, a kilku autorów włączyło w ramy teoretyczne swoich badań kwestie granicy oraz, związanych z nią, procesów inkluzji/ekskluzji. To pociągnęło za sobą ewaluację licznych geopolitycznych wyobrażeń w dyskursach polityki zagranicznej, a także bardziej ogólne spojrzenie na praktyki „oczyszczania przestrzeni” (Dodds 1994; Sibley 1995; Ótuathail 1996).

Opierając się na tej eklektycznej literaturze różnych dyscyplin akademickich, wyróżniamy cztery najważniejsze zagadnienia w badaniach nad granicami: 1) kwestię „zanikania granic”; 2) rolę granic w konstruowaniu socjoprzestrzennych tożsamości; 3) dyskurs i narracje granic; 4) konstruowanie granic w różnej skali przestrzennej. Chociaż proponowana lista nie jest w żadnym wypadku wyczerpująca, w naszym przekonaniu są to kluczowe tematy do dyskusji w kontekście wyzwań, w obliczu których znajduje się niepewna przyszłość państwa narodowego, a wraz z tym, jego granice.

Te cztery zagadnienia są wobec siebie autonomiczne, jednak nie pozbawione wzajemnych związków. Nie można powiedzieć, że wzajemnie się przenikają, ale raczej mają wspólny mianownik - związek między terytorialnością, liniami granicznymi i tożsamością. Z samej definicji granice stanowią linie separacji lub kontaktu. Mogą występować w przestrzeni realnej lub wirtualnej, horyzontalnie między terytoriami bądź wertykalnie między grupami i/lub jednostkami. Punkt kontaktu lub separacji zazwyczaj prowadzi do ukształtowania tożsamości zakotwiczonej w podziale „my” i „Oni”⁴, a proces ten występuje w całej socjoprzestrzennej rozciągłości. Każde z czterech zagadnień dyskutowanych w tej części to wkład do zrozumienia zmieniającego się oddziaływania najróżniejszych granic na powstawanie wielopostaciowych tożsamości.

4 Autorzy tekstu odnosząc się do „Innego”, bardzo często posługują się dużą literą. Tłumacz zachował intencje autorów (przytłum).

1. Bieżąca dyskusja nad terytorialnością: kwestia „zanikania” granic

Współczesne wzory przepływów ludzi, wytworów kultury, dóbr i informacji wskazują, że to nie granice fizyczne – dystanse geograficzne, morza lub łańcuchy górskie – stanowią „naturalne bariery” dzisiejszych wspólnot oraz narodów. Coraz częściej, jako o źródle podstawowych, choć przenikalnych granic, charakterystycznych dla naszej epoki, musimy myśleć w kategoriach sieci komunikacyjno-transportowych oraz symbolicznych granic języka i kultury – „pasów transmisyjnych” określanych przez zasięg satelit lub radiosygnalów. (Morley i Robins 1995: 1)

Dzisiejszy dyskurs o terytorialności przywołuje pytania o normatywny wymiar terytorialnych i politycznych podziałów. Driver (1991) zasugerował ponowną refleksję nad procesem, poprzez który dochodzi zwykle do zakreslania linii terytorialnych, natomiast Taylor (1997) proponuje takie pojęcia jak wspólnie dzielona przestrzeń (*shared space*) oraz multi-tożsamość (*multiple-identities*) jako alternatywę dla akcentowania odseparowanych przestrzeni oraz pojedynczej tożsamości narodowej. Istnieją tu podobieństwa do pojęcia „reżim domu narodowego” (*national home regime*), w którym kategorie narodowości i obywatelstwa są traktowane odrębnie (Gottlieb 1993: 42-44). W porównaniu do przeszłości, granice są postrzegane jako bardziej przepuszczalne (Morley i Robins 1995), a wielu uważa, że granice całkowicie zanikają i w ciągu kilku następnych dekad będą pozbawione jakiegokolwiek znaczenia (Mlinar 1992; Kuehls 1996; Shapiro i Alker 1996) w świecie, który według przewidywań ma być „światem bez granic” (Allen i Hamnett 1995). Następny w kolejności przewidywany jest koniec państwa narodowego, jednocześnie z tym, jak na pierwszy plan wysuwają się transgraniczne kontakty gospodarcze oraz silniejsza identyfikacja ze wspólnymi, regionalnymi i globalnymi, interesami (Anderson i inni 1995; Guehenno 1995; Sassen 1996).

Głównym czynnikiem kształtującym tę szkołę myślenia jest wpływ globalizacji oraz rozwój „przestrzeni przepływów”, jako przeciwieństwa „przestrzeni miejsc”, jeśli użyć znanego sformułowania Castellsa (1989).

Globalizacja jest procesem wzbudzającym liczne spory, wykazującym sprzeczne tendencje, takie jak względne „kurczenie się” świata oraz jednoczesny wzrost świadomości globalnej (Robertson 1992). Bez wątplenia rola granic ma znaczenie w tym procesie, ponieważ stały się one mniej szczelne w świecie globalnym. Jest to szczególnie widoczne w przypadku przepływu dóbr, ludzi i informacji.

W szczególności ekonomiści doszli do wniosku, że „pod względem rzeczywistych przepływów o charakterze ekonomicznym, państwa narodowe straciły już rolę znaczących jednostek uczestniczących w globalnej gospodarce współczesnego świata bez granic”, a państwo narodowe staje się coraz bardziej „nostalgiczną fikcją” (Ohmae 1995: 11). Dużą część dyskursu o „otwarcu granic” jest następstwem technokratycznych dyskusji o globalnych sieciach gospodarczych oraz ekspansji powiązanych z nimi systemów (Cooke 1993; Nijkamp 1995b; van der Veen i Boot 1995). Badania nad rozprzestrzenianiem informacji i cyberprzestrzenią (Brunn i Jones 1994; Brunn i inni 1994; Wackerman 1994) wskazują na zmieniającą się rolę granic jako dotychczasowych barier i przeszkód w procesie komunikacji. Strategiczna rola granic lądowych skłania również do nowych pytań o tradycyjny dyskurs bezpieczeństwa. W swoich działaniach na rzecz nowego, regionalnego porządku na Bliskim Wschodzie były premier Izraela Shimon Peres zwrócił uwagę, że w świecie, w którym pociski rakietowe mogą z wysoką dokładnością trafić cel oddalony o tysiące mil, istnienie wyraźnie umiejscowionych, lądowych granic nie ma już większego znaczenia (Peres 1994).

Teoretycy globalizacji nie są odosobnieni w swojej argumentacji. Niektórzy reprezentanci krytycznej lub postmodernistycznej teorii stosunków międzynarodowych zakwestionowali państwowo-centriczne podejście tradycyjnych realistów, w którym suwerenność, terytorialność oraz granice państw są przyjmowane jako cechy oczywiste i zastane (Luke 1993; Shapiro i Alker, 1996). Geografowie określili ten sposób myślenia mianem pułapki terytorialnej (*territorial trap*) (Agnew 1994; Agnew i Corbridge 1995).

Pytania dotyczące tego, co się naprawdę dzieje z granicami państw, choć ukryte w tych koncepcjach, rzadko były dyskutowane (z pewnymi wyjątkami, zob. Agnew 1997).

Powyższe interpretacje charakteryzują się pewną retoryką, dotyczącą granic oraz ich zanikania. Mianowicie, nie zawsze jest jasne, czy chodzi o globalizację instytucji społecznych (gospodarki, kultury), globalizację świadomości czy o zmiany w ramach sieci powiązań międzyludzkich, wykazujących ogromną różnorodność pod względem specyfiki przestrzennej i społecznej. Nie wszyscy autorzy zgadzają się z koncepcjami sugerującymi zanikanie granic. Samuel Huntington, omawiając kulturową rekonfigurację globalnej polityki, wskazuje, że polityka światowa podlega rekonfiguracji wzdłuż podziałów kulturowych, a granice polityczne są coraz częściej przekształcane, tak by były koherentne z odpowiednim podłożem kulturowym (Huntington 1996). Hirst i Thompson (1995) podkreślają, że pomimo retoryki globalizacji, większość ludzi na Ziemi żyje w zamkniętych światach, „uwięzionych na loterii swojego urodzenia”. Według nich, dla przeciętnego robotnika czy farmera i jego rodziny, to państwo narodowe jest podstawową „wspólnotą losów”, a ich majątek i dochód nie są częścią globalnej gospodarki, ale efektem krajowej oraz regionalnej dystrybucji między biedniejszymi i bogatszymi państwami oraz rejonami. Hirst i Thompson uważają także, że państwo nie jest w stanie zaniku i pozostanie silnym podmiotem relacji międzynarodowych. Nawet jeśli ciągłej zmianie ulegają znaczenia suwerenności, państwa utrzymają swoją pozycję ze względu na ich związki z populacją i terytorium. Granice terytorialne są patrolowane w imię państwa, które wciąż reprezentuje swoich obywateli w ramach tych granic (Murphy 1996).

Integralną cechą postmodernistycznej refleksji jest więc przekonanie, że przekształceniom socjoprzestrzennej organizacji w kierunku ponowoczesnej „hiperprzestrzeni” towarzyszy zatarcie szeroko pojmowanych granic, a procesy globalizacji stanowią zagrożenie dla szczególnej roli miejsc, granic państwowych i terytorialności.

(Mlinar 1992). Można jednak argumentować, że zmieniające się znaczenie przestrzeni prowadzi do pytań o współczesne rodzaje granic i tożsamości, z których niektóre mogą być „pozbawione konkretnego miejsca” (Watts, 1996). Możemy to dostrzec w próbach pojmowania zjawisk i procesów socjokulturowych w kategoriach przestrzennych, tzn. tego, w jaki sposób są ustanawiane, stając się konstytutywną cechą przestrzeni, regionu, okolicy i miejsca. W swoim studium „Nacjonalizmu bez murów” Gwyn (1995) twierdzi, że Kanada jest krajem „bez centrum” – krajem, który został zdecentralizowany „już nie tylko poprzez wyodrębnienie historycznych regionów i prowincji, ale przede wszystkim w kierunku nowych wspólnot „tożsamościowych”. Z kolei Agnew (1994) przypomina, że globalizacja nie oznacza nieuchronnej homogenizacji, ale raczej fragmentację. Dlatego świat globalnych przepływów kulturowych i ekonomicznych jest jednocześnie światem strukturalnej transformacji, nierównego rozwoju regionalnego i przestrzennej dyferencjacji. W wielu przypadkach wzrastająca współzależność i integracja narodów zmieniły **znaczenie** granic państwowych. Terytoria mogą mieć więc różne relacje w obszarach przygranicznych, od wzajemnej alienacji po pełną integrację na pograniczu (Martinez 1994). Jeśli chodzi o wpływ rosnącej współzależności i integracji na sytuację wewnątrz państw, można przewidywać powstanie nowych sił społecznych dążących do artykulacji swoich interesów. Wiele współczesnych badań z zakresu stosunków międzynarodowych skoncentrowano na potrzebie zidentyfikowania rodzących się tożsamości politycznych i grup społecznych, których dążenia były niegdyś efektywnie tłumione przez hegemonię państwa (Minh-ha 1996; Shapiro i Alker 1996).

Fragmentacja, będąca rezultatem samorządności narodów „czwartego świata” (Nietschmann 1994; Griggs i Hocknell 1995), może również prowadzić raczej do zwiększania, niż obniżenia się, liczby granic terytorialnych, w tym być może wytyczania nowych granic państwowych. Procesy

rozwiązywania konfliktów, określane eufemistycznie procesami pokojowymi, prowadzą do powstania nowych linii separacji oraz fizycznych barier, ponieważ skonfliktowane narody wycofują się do swych terytorialnych bastionów. Rozwiązywaniu konfliktów częściej towarzyszy raczej odseparowanie w przestrzeni, niż jej wspólne dzielenie (Harbottle 1994; Williams 1994; Newman 1996a; 1996b).

Tak więc współczesny świat charakteryzuje się dywergencją procesów społecznych, politycznych i ekonomicznych, których znaczenie jest interpretowane na wiele różnych sposobów. Socjolog Tharaileth Oommen (1995) twierdzi, że nasz świat jest jednocześnie przeniknięty **endyzmem**⁵ (koniec historii, geografii, natury, ideologii), **postyzmem** (postmodernistyczny, postindustrialny, postkapitalistyczny) oraz **bijondyzmem**⁶ (poza państwem narodowym, poza zimną wojną) – taki kierunek rozwoju jest ucieleśnieniem sprzecznych tendencji i trendów. Jeśli endyzm wskazuje na świat bez granic, to postyzm zapowiada wyłonienie się nowych granic, natomiast bijondyzm nawiązuje do ich wydłużenia. Pojawiają się również najróżniejsze **niuizmy**⁷, takie jak „nowy międzynarodowy ład ekonomiczny”, „nowy porządek informacyjny”, „nowy podział pracy”, które prowadzą do powstania nowych warstw i naleciałości na już istniejących granicach. Nawet jeśli stare granice są permanentnie kontestowane i desakralizowane, w tym samym czasie odtwarzane są nowe granice i poddawane ponownej sakralizacji (Oommen 1995). Oommen dodaje również, że powstawanie i upadek, konstrukcja i dekonstrukcja najróżniejszych typów granic, należy właściwie do zasadniczych wątków historii ludzkiej cywilizacji oraz współczesnych transformacji społecznych.

5 „Endyzm” pochodzi od angielskiego słowa „end”, czyli „koniec”(przyp.tłum).

6 „Bijondyzm” pochodzi od angielskiego słowa „beyond”, co oznacza „poza”, „ponad”, „po przekroczeniu” (przyp.tłum).

7 „Niuizm” pochodzi od angielskiego słowa „new”, czyli „nowy”(przyp.tłum).

2. Budowanie socjoprzestrzennych tożsamości

Dane państwo mogło wprawdzie uniknąć zaangażowania w Zimną Wojnę, nie mogło jednak być pozbawione tożsamości. Pytanie: „Po której jesteś stronie?” zostało zastąpione bardziej fundamentalnym: „Kim jesteś?” Każde państwo musi mieć odpowiedź na takie pytanie. Odpowiedź - tożsamość kulturowa, definiuje jego miejsce w globalnej przestrzeni politycznej, a wraz z tym przyjaciół i wrogów. (Huntington 1996: 125)

Według Bourdieu (1991), ustanowienie oraz instytucjonalizacja czegoś, nadanie temu czemuś społecznej definicji lub tożsamości, oznacza jednoczesne ustanowienie socjokulturowych granic. Kluczowym pojęciem jest tu „dystynkcja”. Z kolei Campbell (1992:8) uważa, że tożsamość jest nieuchronnym wymiarem bycia, konstytuowanym poprzez istniejące różnice. Każdy z tych argumentów akcentuje znaczenie granic. Terytorialność państwa oraz ideologia skutecznie wykorzystują odmienność i różnice w budowaniu odrębnej tożsamości. Granice są więc zarówno symbolem i manifestacją struktury władzy, jak i instytucjami społecznymi, stając się częścią życia codziennego i towarzyszących mu, najróżniejszych praktyk instytucjonalnych. Jako instytucje, ucieleśniają ukryte bądź jawne, wartości i normy, stanowiąc źródło praw i moralności. Granice mogą być również widzialne i niewidzialne, fizyczne i symboliczne, nie wykluczając łącznego występowania tych cech. Przykładowo granice między państwami są jednocześnie materialne i symboliczne (Paasi 1996a; 1997).

Dlatego tożsamość i granice wydają się być dwoma stronami tej samej monety. Pojawiają się nawet argumenty, że granice są ważniejsze niż tożsamość jako taka, ponieważ podziały stanowiące podstawę tożsamości polegają na konstruowaniu granic (Barth 1969). Granice stanowią również istotny składnik działania społecznego i mogą być zarówno barierami, jak i siłami motywacyjnymi. Granice kreują tożsamość i są przez nią kreowane. Jak wskazuje Tester (1993: 8) „bez granic, bez ukierunkowania i konkretnej lokalizacji, sama aktywność społeczno-kulturowa byłaby po prostu bezcelowym miotaniem się po świecie”. Granice są źródłem warunków

i praktyk stanowiących główne ramy znaczeniowe oraz interpretacyjne. Kwestia ta podejmowana była na gruncie geografii w kontekście relacji między tożsamością regionalną oraz narodową a podziałami przestrzeni terytorialnej państwa (Knight 1982; 1985; 1994), jednak tylko w odniesieniu do postkolonialnej rekonstrukcji terytoriów państwowych oraz praw narodów do samostanowienia.

Granice pełnią nie tylko funkcje separatora grup i wspólnot, ale stanowią również medium w relacjach między nimi. Mach (1993) uważa, że dostarczają one norm (czasami przekraczanych i naruszanych) regulujących oraz ukierunkowujących interakcje między przedstawicielami grup społecznych, w tym reguł wymiany ludności, dóbr i przekazów symbolicznych. Dotyczy to zarówno granic fizyczno-administracyjnych, jak i granic wyobrażonych. Ludność miejscowa niekoniecznie postrzega granice społeczne i przestrzenne, ukształtowane w wyniku interakcji transgranicznych i/lub wspólnych czy odrębnych tożsamości, w zgodzie z podziałami ukształtowanymi przez urzędników (Newman 1994).

W dzisiejszej teorii społeczno-kulturowej pojęcie granicy odnosi się coraz częściej raczej do społecznie i symbolicznie konstruowanych granic między zbiorowościami, niż do granic państwowych. Badacze kultur zainteresowali się historycznymi relacjami, zmaganiem i symbolicznymi związkami między najróżniejszymi grupami oraz wspólnotami społecznymi i państwami (Barth 1969; Cohen 1982; 1986; Eisenstadt i Giesen 1995). Kluczowymi zagadnieniami nauk społecznych i nauk o kulturze stały się dyskursywna hegemonia oraz kontrnarracje dotyczące granic „rasy”, etniczności, gender, klasy i narodu (Bhabha 1990; Anthias i Yuval-Davis 1992). Nowe podejścia w antropologii poddają w wątpliwość dotychczasowe założenie izomorfizmu przestrzeni, miejsca i kultury, podkreślając konieczność analiz symbolicznej roli granic państwowych i pogranicza (Donnan i Wilson 1994; Hage 1996). Gupta i Ferguson (1992) zauważyli, że obraz przestrzeni podzielany przez przedstawicieli nauk społecznych, został ukształtowany w dużej mierze przez wyobrażenie zerwania, pęknięcia oraz rozłączności. Nauki społeczne

zazwyczaj przyjmowały, że sam podział przestrzeni nie jest zjawiskiem problematycznym i funkcjonowały w kontekście założeń o „naturalnie” poprzedzielanych terytoriach. Kultura i społeczeństwo były rozpatrywane zazwyczaj w kategoriach państwa narodowego. Według Gupty i Fergusona wyzwaniem dla współczesnych badań nad kulturą jest zdefiniowanie znaczenia przestrzeni, przemieszczeń oraz deterytorializacji wewnątrz i między terytoriami.

W ostatniej dekadzie, w związku z rozwojem badań w ramach społecznego konstruktywizmu, również geografowie zainteresowali się społecznym i kulturowym znaczeniem granic. Pojęcie granicy jest wyraźnie związane z takimi kategoriami jak naród, „rasa”, etniczność czy państwo (Jackson i Penrose 1993). Ale wymienione pojęcia zostały poddane znacznie szerszej refleksji teoretycznej, w porównaniu do pojęcia granicy. W większości badań istnienie granic jest traktowane jako naturalny fakt bądź granice są rozumiane przede wszystkim w sensie metaforycznym. Wyjątkiem jest analiza „oczyszczania przestrzeni” Sibley'a (1988; 1995), w której wskazuje on na zjawisko odrzucenia zróżnicowania socjokulturowego. Polega to na wykorzystaniu granic jako środków zabezpieczenia socjoprzestrzennej i etnicznej homogeniczności. Sibley (1995) pokazuje, w jaki sposób dochodzi do konstruowania inności na wszystkich poziomach przestrzennych oraz między różnymi grupami społecznymi oraz, że próby „oczyszczania przestrzeni” są stosowane przez grupy dominujące politycznie, które dążą do wykluczenia i marginalizacji pozostałych grup. Ta koncepcja została wykorzystana w geografii politycznej przez Falah i Newmana (1995) w ich analizie poszukiwań „dobrej granicy” przez Żydów i Palestyńczyków. Każdy z tych narodów rozwinął swoją własną strategię oczyszczania przestrzeni, której towarzyszyły dyskursy i praktyki wyrażające poczucie zagrożenia ze strony Innego. To pragnienie wyłącznej i homogenicznej przestrzeni terytorialnej często prowadzi do praktyk dyskryminacyjnych, implementacji polityk mających na celu przestrzenną segregację, a w niektórych przypadkach, do jawnego rasizmu.

3. *Narracje terytorialne: granice wykluczające i włączające*

Kwestie postkolonialne, zagadnienie „inności” oraz przekraczanie granic podważyły dotychczasowe znacznie oraz siłę granic w odniesieniu do tego, jak rozumiemy przestrzeń i miejsce, insiderów i outsiderów, a także dystynkcji „my-oni”. Badacze stosunków międzynarodowych podjęli zagadnienie polityki tożsamości oraz zasadniczej roli, jaką w polityce budowania tożsamości odgrywają podziały typu „my”-„oni”, „wewnątrz”-„poza” lub „krajowe”-„zagraniczne” (Campbell 1992; Zalewski i Enloe 1995). Jest to nie tylko teoretycznym i metodologicznym wyzwaniem dla przedstawicieli geografii politycznej, ale także oznacza dla nich konieczność poważniejszego, niż w przeszłości potraktowania zagadnienia **narracyjności** (Sayer 1989; Entrikin 1991).

Granice, występujące we wszystkich wymiarach i w najróżniejszej skali, są budowane poprzez narracje. Somers (1994) przypomina, że podstawową charakterystyką życia społecznego jest jego „opowiadanie” i to dzięki narracjom zdobywamy wiedzę, rozumiemy oraz nadajemy sens światu społecznemu, określając w nim jednocześnie naszą tożsamość społeczną. Owe narracje są przekazywane za pośrednictwem najróżniejszych instytucji społecznych i politycznych, które podlegają permanentnemu rozwojowi oraz transformacji. Ciągłej zmianie podlegają również granice narodowych wspólnot wyobrażonych oraz narracje konstytuujące ich zbiorowe dyskursy kulturowe (Bhabha 1990). Budowanie narracji tożsamościowych jest samo w sobie działaniem politycznym i stanowi integralną część dystrybucji władzy w społeczeństwie (Somers 1994). Dlatego w badaniu granic państwowych istotne znaczenie ma wiedza o tym, czyje „wątki” i „warstwy tematyczne” dominują w narracjach tożsamościowych, co zostało do nich włączone, a co wykluczone oraz w jaki sposób poprzez różne praktyki społeczne takie jak edukacja, oddziaływanie mediów itp., tworzone są oraz przetwarzane wyobrażenia o „nas” i o „nich” (Paasi 1996a).

Duchacek (1970) używa terminu **socjalizacja terytorialna**, aby przedstawić szczególną rolę terytorialności w procesie tworzenia ogólniejszych narracji socjalizacyjnych. Możemy odnaleźć to zjawisko w książkach geograficznych i historycznych oraz atlasach (Newman 1991), często legitymizujących roszczenia do terytorialnej kontroli i suwerenności (Burghardt 1973; Murphy 1990). Taylor (1995) wskazuje, że zarówno przed, jak i po okresie szkolnym, jesteśmy socjalizowani do myślenia w kategoriach międzyterytorialności i międzypaństwowości, a proces ten jest elementem ciągłego konstruowania naszego, jawiącego się jako oczywisty, współczesnego świata. Socjalizacja jest procesem, który trwa całe życie. Najróżniejsze formy politycznej, terytorialnej i narodowej socjalizacji są uwzględniane jako czynniki wyjaśniające w prawie wszystkich teoriach nacjonalizmu (Schleicher 1993). Współcześnie **pedagogika miejsca** koncentruje się na roli edukacji oraz mediów jako głównych sił instytucjonalnych ideologicznej reprodukcji państwa. Pozwala nam również zrozumieć proces konstruowania zinstytucjonalizowanych kategorii „my” – „Inni”, które są tworzone oraz nieustannie reprodukowane w tekstach, opowiadaniach i dyskursach edukacyjnych (Paasi 1998). Zmieniające się sposoby rozumienia i interpretacji granic państwowych, towarzyszące ciągłym procesom narodotwórczym, również są odzwierciedleniem rozmaitych ideologii międzypaństwowych oraz percepcji międzynarodowego pejzażu geopolitycznego, na przykład spodziewanych i wyobrażonych „zagrożeń”. Przykładem tych drugich może być amerykański dyskurs o wyraźnym zagrożeniu sowieckim lub dyskurs „finlandyzacji” jako ukrytym zagrożeniu międzynarodowego porządku (Dalby 1988; 1990; ÓTuathail i Agnew 1992; Hasson 1996; Paasi 1995; 1996a).

W przypadku socjalizacji narodowej granice stanowią integralną część **dyskursywnego obrazu** władzy społecznej, kontroli i rządzenia, tworzonego oraz reprodukowanego poprzez rozmaite praktyki społeczno-kulturowe. Ten obraz, obejmujący swym zasięgiem całe społeczeństwo, konkretyzuje i usiłuje legitymizować relacje pomiędzy strukturami terytorialnymi. W tym dyskursywnym obrazie granica

ma podwójną rolę, odzwierciedlając jednocześnie świadomość zbiorową i indywidualną. Przy czym owa granica nie dotyczy jedynie obszarów granicznych czy przedstawionego tu dyskursywnego obrazu władzy, ale znajduje bardziej ogólny wyraz w praktykach społecznych, kulturowych, prawodawczych, a także w filmach, opowiadaniach, pomnikach, ceremoniach i wydarzeniach publicznych. Narracje dotyczące granic prowadzą również do ukonstytuowania spornych obszarów pogranicza, które pojawiają się na mocy istnienia samej granicy. Na tych obszarach toczy się walka o tożsamość, ponieważ instytucje i agencje państwowe próbują wykreować wykluczającą tożsamość „my”, automatycznie generując wizerunek „Innego” jako obcego. (Paasi 1996a). Szkolna edukacja geograficzno- historyczna ma również swój udział w tworzeniu i odtwarzaniu takiego pejzażu znaczeniowego, prezentując „ikonografię granic”, która, poprzez dostarczanie odpowiedniej „literatury” oraz systemu normatywno-aksjologicznego, skłania do pojmowania przestrzeni jako bezspornej i posiadanej na wyłączność (oczyszczanie przestrzeni) (Paasi 1996b).

Owe ikonografie granic stanowią jednostki tekstualne, które poddają się analizie. Badania granicy fińsko-rosyjskiej oraz konfliktu izraelsko-palestyńskiego, empiryczne laboratoria autorów tego artykułu, są dobrymi przykładami procesów terytorialnej socjalizacji oraz kreowania tożsamości narodowych. W celu dekonstrukcji zmieniających się znaczeń fińsko-rosyjskiej granicy oraz ich historyczno-ideologicznych powiązań wykorzystano do analizy szkolne podręczniki do geografii, atlasy, gazety, czasopisma, opowiadania, poematy, obrazy, fotografie, plakaty, pieśni ludowe, Biblię, a nawet pieśni luterańskie. Te materiały dostarczają wyraźnych wiadomości o znaczeniach granicy, z których część kryje się w metaforach i alegoriach (Paasi 1996a). Natomiast w kontekście izraelskim, badania tekstów geograficznych (Bar Gal 1991; 1993), pism pierwszych liderów ruchu syjonistycznego oraz tekstów religijnych i opowiadań (Newman 1998b), ukazują wyobrażenie „naszego” terytorium oraz wyłączności „ziemi obiecanej”, kontrastujące z konkurencyjnymi roszczeniami do kontroli terytorialnej

zgłaszanymi przez „Innych” (Palestyńczyków) (Peleg 1994). Niektóre z tych materiałów unaoczniają również, że zawodowi geografowie, zarówno akademicy, jak i nauczyciele szkolni, zajmują kluczowe miejsce w procesie konstruowania, przedstawiania oraz odtwarzania socjoprzestrzennej tożsamości oraz towarzyszących jej granic. (Newman 1996c; Paasi 1996a). Rozpatrywanie granic terytorialnych jako specyficzny typ narracji znacząco rozszerzy pole badań nad konkretnymi granicami. Takie podejście sugeruje pojmowanie granic nie tylko w kategoriach empirycznie uchwytnej linii granicznej czy krajobrazu, ale także w sensie „krajobrazu literackiego”, który ukształtował oraz nadal kształtuje pejzaż umysłowy oraz percepcyjne wyobrażenia obserwatora.

4. Granice a skala przestrzenna

Wprawdzie ten artykuł koncentruje się przede wszystkim na dzisiejszym znaczeniu granic międzynarodowych, jednak linie podziałów przebiegają w najróżniejszych skalach. W najprostszym ujęciu, granice istnieją w różnych kontekstach przestrzennych, rozciągających się od granic miast i granic lokalnych związanych z podziałem administracyjnym, aż po granice narodowe oraz międzynarodowe. Bardzo często granice administracyjne mają o wiele większy wpływ na codzienne wzory zachowań większości ludzi, niż granice narodowe i międzynarodowe. Dla wielu z nich, granica narodowa jest ważna tylko dlatego, że może zakreślać terytorialny wymiar identyfikacji jednostki ze wspólnotą narodową. Poza identyfikacją narodową większość aktywności życiowych przebiega w kontekście granic lokalnych, zarówno tych rzeczywistych, jak i wyobrażonych.

Ta odmienność ról i funkcji terytorialności, zależna od różnych skal przestrzennych, dostarczyła istotnego materiału do refleksji niektórym geografom politycznym (Sack 1986; Johnston 1991). Skala odgrywa ważną rolę w procesie konstruowania granic, natomiast granice narodowe mogą wywierać odmienny wpływ w zależności od tego, w jakiej skali przeprowadzana jest analiza (Minghi 1963; Paasi 1996a). Przykładowo, granice państw nie są

zjawiskiem uniwersalnym pod względem ich terytorialnego znaczenia i funkcji, ale przejawiają się jednocześnie w różnych konkretnych oraz symbolicznych formach jako komponenty międzynarodowego krajobrazu geopolitycznego, państwa narodowego oraz życia lokalnego. Dlatego granice i terytorialność mają charakter kontekstualny. Ten kontekst, w skali globalnej, to geopolityczny i ekonomiczny porządek świata, podczas gdy w skali państwa, jest nim ciągły proces narodotwórczy wyrażający się w różnego rodzaju praktykach społecznych. Trzeci istotny kontekst skali to sfera doświadczeń życia codziennego (Agnew 1987; Taylor 1993; Smith 1995; Paasi 1996a), w której znaczenia granic państwowych podlegają ostatecznej reprodukcji i kontestacji. Jeśli chodzi o funkcje granic, to istotną rolę odgrywa tu państwo. Taylor (1994) twierdzi, że państwo jako posiadacz władzy (*power container*) dąży do zachowania istniejących granic, jako posiadacz bogactwa (*wealth container*) skłania się ku szerszemu terytorium, a jako posiadacz kultury (*cultural container*) kieruje się w stronę mniejszych jednostek terytorialnych.

W odniesieniu do podstawowych parametrów światowego ładu geopolitycznego, oraz wbrew argumentom na rzecz globalizacji, państwo wciąż wydaje się zakreślać podstawowe ramy w dyskusji nad granicami. Na świecie istnieje około 190 państw. Nasz świat jest światem „posiadaczy terytorium”, ale jest jednocześnie „interterytorialny” – prawie każdy obszar zasiedlonej ekumeny jest częścią suwerennego terytorium jakiegoś państwa (Taylor 1995). Relacja między państwem a narodem staje się coraz bardziej skomplikowana, co częściowo wyraża się w coraz większej liczbie odrębnych jednostek: pod koniec lat 80-tych istniało około 160 państw, podczas gdy pod koniec lat 60-tych było ich 90, a jeszcze przed II wojną światową mniej niż 70. We współczesnym świecie istnieje około 800 ruchów lub grup narodowych oraz kilka tysięcy kultur, pośród i pomiędzy którymi wciąż mogą narastać nowe problemy terytorialne i tożsamościowe (Rapoport 1996). Dlatego kwestie tożsamości narodowej są również powiązane z zagadnieniem odmiennych skal przestrzennych, wraz z tym jak odrębne etnicznie terytoria stają się coraz mniejsze.

Podczas gdy identyfikacje narodowe są wyrazem ogólnej świadomości socjoprzestrzennej, na poziomie lokalnym i w życiu codziennym wymiary tożsamości oraz postrzeganie historycznego dziedzictwa stają się bardziej skomplikowane. Narodowe narracje o granicach państwowych mogą mieć zatem różne znaczenia w różnych kontekstach. Narodowe formy tożsamości są przefiltrowane przez lokalne doświadczenia oraz folklor, dlatego nie da się zrozumieć tych pierwszych bez poznania tych drugich. Oczywiście ludzie w swoich codziennych doświadczeniach lokalnych przyjmują względnie małą ilość wyobrażeń zakotwiczonych w ogólnej świadomości socjoprzestrzennej, a większość tych wyobrażeń jest przekazywana przez media i edukację. Według Billiga (1995), w doświadczeniu lokalnym symbole narodowe stają się wyrazem banalnego nacjonalizmu, będąc „flagowane” i przeżywane na co dzień. To zjawisko występuje również w przypadku granic. Dla ludzi żyjących na obszarach przygranicznych, granice stanowią istotny komponent codziennych czynności i dyskursów, który niekoniecznie jest przekładany na zbiorowe i historyczne znaczenia manifestujące się w bardziej ogólnej, narodowej świadomości socjoprzestrzennej oraz jej konkretnych przejawach, takich jak literatura narodowa, pomniki, programy nauczania itp. Natomiast dla ludzi żyjących w pozostałych częściach państwa, granice są zazwyczaj „obecne” w takiej właśnie ogólnej świadomości socjoprzestrzennej (Paasi 1996a). Dlatego kontekst lokalny stwarza kilka teoretycznych i metodologicznych wyzwań dla badań nad granicami, nie tylko w kwestii metod badawczych, gdzie jakościowe, interpretacyjne i etnograficzne metody mogą okazać się użyteczne. Dostarcza również fundamentów pod pomost łączący geografii polityczną ze współczesnymi podejściami w studiach nad kulturą. (Cohen 1982; 1986; Sahlins 1989; Krishna 1996).

IV. Podsumowanie i konkluzje

1. Czy granice naprawdę zanikają?

Celem tego artykułu było zaprezentowanie wielowymiarowości badań nad granicami, w perspektywie przestrzennej, tematycznej i dyscyplinarnej. Przedstawiono w nim przegląd kontrastujących przykładów narracji granic.

Ponowoczesna dyskusja nad terytorium państwa sugeruje, że granice są obecnie w trakcie zanikania. Z kolei badania nad tożsamościami socjoprzestrzennymi przenoszą refleksję nad granicami do innej domeny, koncentrując się na procesach społecznego konstruowania dystynkcji, różnic oraz granic w całej różnorodności skal interpersonalnych, grupowych oraz narodowych. Wydaje się, że analiza dyskursywna może być jednym ze sposobów pozwalającym na połączenie tych przeciwstawnych zagadnień i zakresów w ramach jednej, aczkolwiek rozległej, struktury analitycznej.

Najświeższy, współczesny dyskurs o terytorium i granicach przedstawia optymistyczną wizję stanu spraw międzynarodowych. Jednak, opisywane w nim, zanikanie granic, wspólne dzielenie przestrzeni oraz pokojowe ukonstytuowanie lokalnych i regionalnych tożsamości, wraz z ich upodmiotowieniem, nie znajdują odzwierciedlenia w nowym, wyłaniającym się (nie)ładzie światowym. Antagonizmy terytorialne są nagminne na obszarze byłego ZSRR, a ci, którzy zamieszkują inne obszary etno-plemiennej niestabilności, zmagają się z przekształceniem własnych przestrzeni konfliktu w przestrzeń jego rozwiązywania i pokoju. (Newman 1996a; 1996b; Rapoport 1996).

Wydaje nam się, że istnieje wiele powodów tego wyraźnego dysonansu między „ponowoczesnym” optymizmem a dającymi się zaobserwować terytorialnymi realiami. Jeśli odnieść się do konfliktów etnoterytorialnych przyjmujemy argument Testera (1993), zgodnie z którym ponowoczesność nie jest ani zwiastunem, ani wyrazem nowego świata - jest ona odzwierciedleniem nierozwiązanych paradoksów oraz potencjałów tkwiących w nowoczesności.

Ten ponowoczesny dyskurs ma swoje korzenie w zachodnioeuropejskiej narracji terytorialnej, propagowanej przez naukowców reprezentujących zachodnioeuropejską i północnoamerykańską tradycję intelektualną. Być może nie jest to zaskoczeniem, skoro Djink (1996: 142) zauważa, że w wizjach geopolitycznych Wielkiej Brytanii i USA granice oraz relacje z sąsiadami były względnie nieistotne. Wielu autorów postrzegało więc swoje własne konteksty w kategoriach „Tekstów” otaczającego ich świata. Jednak nie można zarysować

wielu paraleli między stopniowym otwieraniem granic w Zachodniej Europie a reorientacją, w wielu przypadkach ustanowieniem, nowych granic w Europie Środkowo-Wschodniej. Zanikanie granic oraz wszystkie następstwa tego procesu dotyczą, na tym etapie, tylko małej części rodzaju ludzkiego. Dla pozostałej części świata podziały terytorialne pozostają na porządku dziennym.

Należy również zaznaczyć, że dyskurs ponowoczesny został ukształtowany pod silnym wpływem procesów globalizacji ekonomicznej oraz cyberprzestrzeni informacyjnej. Jednak poza przestrzenią dzieloną przez wspólnoty wirtualne, dzielenie wspólnego terytorium oraz współpraca transgraniczna występują także na płaszczyźnie lokalnej. Choć globalizacja może być istotnym czynnikiem wyjaśniającym niektóre zmiany w międzynarodowych relacjach władzy, niekoniecznie znajduje odzwierciedlenie w zmianach tożsamości regionalnych i lokalnych. Wprawdzie dwa, trzy pokolenia odmiennych przekazów socjalizacyjnych oraz wspólnie podzielanych narracji mogą spowodować zmianę w sposobie, w jakim grupy odnoszą się do wyłączności terytorium i tożsamości lokalnych, ale równie dobrze nie muszą. Ostatecznie zostanie to zweryfikowane przez przyszłe pokolenia socjologów, historyków i geografów.

Wpływ przestrzeni wirtualnej na transgraniczne rozprzestrzenianie informacji i idei ma także podwójne konsekwencje. Z jednej strony „blokujący” efekt granicy został w dużej mierze zniesiony, ale jednocześnie cyberprzestrzeń umożliwiła powstanie wspólnot tożsamości narodowej rozrzuconych po całym świecie. Członkowie narodowych diaspor, żyjący często tysiące mil od swoich „macierzystych” terytoriów narodowych, mają teraz możliwość wchodzenia w interakcje z przedstawicielami swojego narodu zlokalizowanymi w najróżniejszych miejscach na kuli ziemskiej. Cyberprzestrzeń może więc służyć również wzmocnieniu tożsamości narodowych oraz separacji, jeśli rozpatrywać ją raczej w perspektywie globalnej, niż lokalnej.

Chcielibyśmy również zauważyć, że teorie znoszenia granic opierają się przede wszystkim na obserwacji rzeczywistości ekonomicznej.

Zarówno doświadczenia zachodnioeuropejskie, jak i północnoamerykańskie (USA-Kanada) znamionuje otwarcie rynków, zniesienie barier handlowych oraz powstanie „globalnego” środowiska ekonomicznego. Ponowoczesny dyskurs granic wykorzystał te, dotyczące konkretnej sfery (ekonomicznej) ludzkiej aktywności, doświadczenia, aby wskazać, że podobne zmiany nastąpią na innych, tj. kulturowych, narodowych i społecznych, płaszczyznach. Ten argument jest wysoce deterministyczny, ponieważ opiera się na założeniu, zgodnie z którym zmiany w środowisku ekonomicznym, zazwyczaj definiowane w kategoriach powstawania technokratycznych sieci, automatycznie doprowadzą do pojawienia się podobnych rezultatów w innych obszarach życia (Taylor i inni 1995). Jednak Europie Zachodniej potrzeba było 40 lat intensyfikacji kontaktów gospodarczych oraz identyfikacji wspólnych interesów, aby doprowadzić do obecnego poziomu politycznej bliskości oraz wzajemnego zrozumienia pomiędzy państwami i narodami. Jednocześnie doprowadziło to do przebudzenia lokalno-regionalnych tożsamości, wcześniej ukrytych pod strukturą państwa (Newhouse 1997). Narody czwartego świata funkcjonują w jednym i tym samym czasie na poziomie regionalnym oraz na poziomach lokalnych, często omijając struktury władzy państwowej. W jakim zakresie jest to oznaka ostatecznego zanikania granic, lub ewentualnie, powstawania wielu nowych granic socjoprzestrzennych, stanowić będzie kolejny materiał badawczy dla przyszłych historyków.

Nie odrzucając ponowoczesnego dyskursu i krytyki rozumienia terytorialności, akceptujemy jego pluralizm oraz wewnętrzne sprzeczności (Best i Kellner 1991: 2), w przeciwieństwie do przyjmowanego automatycznie założenia, że występujące obecnie procesy zmiany i transformacji tworzą nowe, ponowoczesne społeczeństwo (Best i Kellner 1991: 3).

2. Ustalenie agendy badań nad granicami

W agendzie dla przyszłych badań geograficznych nad granicami można wyróżnić wiele kluczowych tematów do dalszej dyskusji:

1) Geograficzne badania nad granicami powinny przywrócić wyraźny akcent na przestrzenny wymiar tego zjawiska. Zabieganie

geografów o akceptację wśród innych przedstawicieli nauk społecznych doprowadziło do marginalizacji zagadnienia przestrzeni, a w niektórych przypadkach do jej całkowitego zlekceważenia. Dlatego rola, znaczenie oraz manifestacje granic państwowych nie zostały jeszcze poddane refleksji w stopniu, w jakim omówiono już najróżniejsze przejawy terytorializacji i deterytorializacji we współczesnym świecie. Geografowie wciąż mają do odegrania istotną rolę w studiach and granicami, zwłaszcza że przestrzeń, zarówno fizyczno-materialna, jak i symboliczno-wyobrażeniowa, znajdują się w centrum dyskursu o granicach.

2) Geografowie powinni stać się bardziej świadomi wielowymiarowej natury badań and granicami. Tu ważne są kwestie skali geograficznej, z granicami występującymi na różnych poziomach, od międzynarodowego po mikrolokalny. Dynamika wpływu granic powinna być analizowana jednocześnie na każdym z tych poziomów. Jednym z przykładów tego typu badań może być szczegółowa analiza wpływu efektów zewnętrznych i skutków ubocznych transgraniczności na środowisko naturalne oraz promocja odpowiedzialności transgranicznej w zakresie ochrony środowiska (Kuehls 1996). Badanie wzorów migracji transgranicznych oraz towarzyszącego im powstawania wykluczających i włączających tożsamości grupowych jest kolejnym obszarem, którego oddziaływanie obejmuje wszystkie skale analizy przestrzennej. Zarówno geografowie, jak i pozostali przedstawiciele nauk społecznych⁸, powinni być także bardziej świadomi istnienia różnych typów granic. Ich wachlarz rozciąga się od fizycznych i terytorialnych, po społeczne, personalne oraz symboliczne. Obecnie są one analizowane z różnych perspektyw oraz dyscyplin, bez podejmowania szczególnych prób stworzenia bardziej holistycznego podejścia. Jednak te dwa wymiary granic są ze sobą splecione. Wraz z posuwaniem się w dół skali geograficznej wkraczamy w sferę granic personalnych, grupowych i symbolicznych. Dlatego badanie

⁸ Autorzy klasyfikują tu geografów do nauk społecznych, co może wzbudzać wątpliwości, jeśli myślimy o geografii jako o geografii fizycznej. Jednak geografia społeczno-ekonomiczna i polityczna, a ten tekst wyraźnie wpisuje się w te subdyscypliny geografii, są zaliczane do nauk społecznych (przyp. tłum).

powiązań w ramach tej wielowymiarowej, wielowarstwowej struktury stanowi główne wyzwanie dla wszystkich badaczy granic.

3) Implikacje powstawania oraz znoszenia granic powinny być rozumiane w perspektywie wielokulturowej. Dokładnie tak samo jak niegdyś wiele klasycznych badań nad granicami koncentrowało się na oddziaływaniu europejskiego wyobrażenia trwałości ustalonych granic terytorialnych, na społeczeństwa europejskie oraz pozaeuropejskie, tak i dzisiejszy dyskurs jest zbyt często zagrożony popełnianiem podobnych błędów. Ale równie zwodnicze jest sugerowanie, że znoszenie granic, o ile faktycznie następuje w zachodnich społeczeństwach, ma miejsce tak samo albo prowadzi do tych samych efektów, na obszarach z innymi tradycjami kulturowymi. Potrzebujemy, by w społeczeństwach, gdzie wyobrażenie o przestrzeni i społecznych tożsamościach jest inne, wyłoniły się nowe, alternatywne narracje granic. Ważne, aby naukowcy z tych społeczeństw byli zachęceni do nieskrępowanego prezentowania swoich narracji nawet jeśli, a być może właśnie w szczególności gdy, narracje te kontrastują z naszą eurocentryczną wizją terytorialnej i przestrzennej trwałości.

4) Państwa i inne jednostki terytorialne oraz ich granice, nie są statycznymi ani permanentnymi strukturami. Jako wytwory ludzkie są zmiennymi historycznie procesami, które wyłaniają się, trwają przez jakiś czas i zanikają. Liczba państw i określających je granic podlega ciągłym zmianom, tak samo jak zmianom podlegają ich poszczególne role oraz znaczenia. Oznacza to, że badania nad granicami powinny być rozpatrywane w ujęciu historycznym, jako część dynamicznego procesu, a nie jak zbiór pozostających bez związku, niepowtarzalnych, studiów przypadku.

5) W kontekście refleksji nad granicami należy rozszerzyć pojęcie natury. Natura może być rozumiana zarówno jako twór fizyczny, środowiskowy, jak i ideologiczny. Natura, w szerokim tego słowa znaczeniu, zajmuje kluczowe miejsce w narodowej ikonografii wielu państw-narodowych. Dlatego jednym z istotnych zagadnień badawczych jest to, w jaki sposób różne znaczenia natury są konstruowane i wykorzystywane w ciągłym

procesie narodowotwórczym, tzn. w kreowaniu zewnętrznych granic suwerennych państw. Jeszcze innej perspektywy dostarcza „ekopolityka”, poddając w wątpliwość koncepcje ściśle odgraniczonych terytoriów i suwerenności: zanieczyszczenie powietrza oraz inne problemy ekologiczne nie mają przecież świadomości istnienia tych społecznych konstrukcji i nie liczą się z nimi (Kuehls 1996).

6) Badanie narracji i dyskursów jest kluczem do zrozumienia wszystkich typów granic, w szczególności granic państwowych. Te narracje rozciągają się od dyskursów polityki zagranicznej przez literaturę i teksty geograficzne (łącznie z mapami) po najróżniejsze wymiary formalnej i nieformalnej socjalizacji, która wpływa na kształtowanie socjoprzestrzennych tożsamości, w szczególności pojęć „my”-„Oni” oraz wykluczających/ włączających przestrzeni i terytoriów. Linie, podziały, krawędzie, które oddzielają „nas” od „Nich”, niektóre obserwowalne, a wiele niewidzialnych, są ukryte w tekstach życia codziennego lub w „kartografiach władzy” (Krishna 1996). Dekonstrukcja tych tekstów i narracji jest szczególnie istotna w sytuacjach konfliktu, przede wszystkim zrozumienie, kto jest twórcą owych tekstów i jaki jest ich cel.

Na koniec, zwrócilibyśmy uwagę, że pomimo koncentracji tradycyjnej literatury dotyczącej granic na opisowych badaniach empirycznych, niektóre ze stosowanych tam pojęć i klasyfikacji, po przekształceniu, mogą być przydatne do innych typów badań nad granicami. Pojęcia takie jak „antecedentny” oraz „subsekwentny” odnoszą się również do wpływu linii granicznych i podziałów na formowanie tożsamości socjoprzestrzennych. Koncepcja granic zamkniętych i otwartych ma znaczenie w analizie stopnia bliskości relacji międzygrupowych, który może zmieniać się w zależności od kontekstu społeczno-politycznego. Natomiast natura musi być rozumiana nie jako fizyczny aspekt delimitacji, ale raczej jako wartość etyczna i środowiskowa podlegająca ochronie. Nie ma powodu, dla którego nie mielibyśmy stosować dobrze znanej nam terminologii, zakładając, że w procesie tworzenia nowej

wiedzy o granicach można wypełnić ją nowymi znaczeniami. Badania empiryczne, bez wątpienia, pozostaną w centrum przyszłych poszukiwań. Częściowo wynika to z potrzeb praktycznych, leżących u podstaw większości studiów nad granicami. Jednak

potrzebne jest również stworzenie odpowiednich ram teoretycznych, które pozwolą na pogodzenie dorobku tradycyjnych badań z, centralnym dla współczesnych nauk społecznych, naciskiem na społecznie tworzoną rzeczywistość oraz tożsamości społeczne.

Literatura:

- Agnew, J. (1987). *Place and politics: the geographical mediation of state and society*. London: Allen & Unwin.
- (1993). Representing space: space, scale and culture in social science. W: J. Duncan, D. Ley (eds.), *Place/culture/representation*. London and New York: Routledge.
- (1994). The territorial trap: the geographical assumptions of international relations theory. *Review of International Political Economy*, vol. 1, s. 53-80.
- (1997). Transnational liberalism and the new geopolitics of power. Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association, Toronto, 20 March.
- Agnew, J., Corbridge, S. (1995). *Mastering space: hegemony, territory and international political economy*. London: Routledge.
- Allen, J., Hamnett, C., (eds). (1995). *A shrinking world? Global unevenness and inequality*. Oxford: Oxford University Press and the Open University.
- Alvarez, R.R. (1995). The Mexican-US border: the making of an anthropology of borderlands. *Annual Review of Anthropology*, vol. 24, s. 447-70.
- Ancel, J. (1938). *Les frontieres*. Paris: Armand Colin.
- Anderson, J., Brook, C., Cochrane, A., (eds.). (1995). *A global world? Reordering political space*. Oxford: Oxford University Press and the Open University.
- Anderson, M. (1996). *Frontiers: territory and state formation in the modern world*. Cambridge: Polity Press.
- Anthias, F., Yuval-Davis, N. (1992). *Racialized boundaries. Race, nation, gender, color and class and the anti-racist struggle*. London: Routledge.
- Ashley, R. (1988). Untying the sovereign state: a double reading of the anarchy problematique. *Millennium 17*, s. 227-62.
- Bammer, A. (red.). (1994). *Displacements: cultural identities in question*. Bloomington, and Indianapolis: Indiana University Press.
- Bar Gal, Y. (1991). *The good and the bad: a hundred years of Zionist images in geography textbooks. Research Paper 4*. London: Queen Mary and Westfield College, University of London.
- (1993). Boundaries as topics in geographic education: the case of Israel. *Political Geography*, nr 12, s. 421-36.
- Barth, F. (1969). Introduction. W: F. Barth (red.), *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*, London: Allen & Unwin.
- Becher, T. (1989). *Academic tribes and territories: intellectual enquiry and the cultures of disciplines*. Milton Keynes: Open University Press.
- Best, S., Kellner, D. (1991). *Postmodern theory: critical interrogations*. London: Macmillan.
- Bhabha, H., (red.). (1990). *Nation and narration*. London: Routledge.
- Biger, G., (red.). (1995). *The encyclopedia of international boundaries*. Durham: International Boundaries Research Unit.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Blake, G.H., Schofield, R.N. (red.). (1987). *Boundaries and state territory in the middle east and north Africa*. Wisbech: Menas Press.

- Boggs, S. (1940). *International boundaries. A study of boundary functions and problems*. New York: Columbia University Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic order*. Cambridge: Polity Press.
- Bowman, I. (1921). *The new world: problems in political geography*. New York: World Book Co.
- Brigham, A.P. (1919). Principles in the determination of boundaries. *Geographical Review*, nr 7, s. 201-219.
- Brunn, S.D., Jones, J.A. (1994). Geopolitical information and communication in shrinking and expanding worlds: 1900-2100. W: G.J. Demko, W.B. Woods (red.), *Reordering the world: geopolitical perspectives on the twenty first century*. Boulder: Westview Press.
- Brunn, S.D., Jones, J.A., Purcell, D. (1994). Ethnic communities in the evolving 'electronic state': cyberplaces in cyberspace. W: W.A. Gallusser (red.), *Political boundaries and coexistence*. Bern: Peter Lang.
- Burghardt, A. (1973). The bases of territorial claims. *Geographical Review*, nr 63, s. 225-245.
- Campbell, D. (1992). *Writing security: United States foreign policy and the politics of identity*. Manchester: Manchester University Press.
- Carter, F.W., Norris, H.T. (red.). (1996). *The changing shape of the Balkans. The SOAS/GRC Geopolitical Series 5*. London: UCL Press.
- Castells, M. (1989). *The informational city: information technology, economic restructuring, and the urban regional process*. Oxford: Blackwell.
- Cohen, A. (red.). (1982). *Belonging: identity and social organization in British rural cultures*. Manchester: Manchester University Press.
- (red.). (1986). *Symbolizing boundaries: identity and diversity in British culture*. Manchester: Manchester University Press.
- Cooke, P. (1993). Globalisation of economic organization and the emergence of regional interstate partnerships. W: C.H. Williams (red.). *The political geography of the new world order*. London: Belhaven Press.
- Curzon, G. (1908). *Frontiers*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalby, S. (1988). Geopolitical discourse: the Soviet Union as Other. *Alternatives*, t. XIII, s. 415-442.
- (1990). *Creating the second cold war: the discourse of politics*. London: Pinter Publishers.
- Dijkink, G. (1996). *National identity and geopolitical visions. Maps of pride and pain*. London: Routledge.
- do Amaral, I. (1994). New reflections on the theme of international boundaries. W: C.H. Schofield (red.), *World boundaries. Vol. I. Global boundaries*. London: Routledge.
- Dodds, K.J. (1994). Geopolitics and foreign policy: recent developments in Anglo-American political geography and international relations. *Progress in Human Geography*, nr 18, s. 186-208.
- Donnan, H., Wilson, T.M. (1994). An anthropology of frontiers. W: H. Donnan, T.M. Wilson (red.), *Border approaches: anthropological perspectives on frontiers*. Lanham: University Press of America.
- Driver, F. (1991). Political geography and state formation: disputed territory. *Progress in Human Geography*, nr 15, s. 268-280.
- Duchacek, I. D. (1970). *Comparative federalism*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Eisenstadt, S.N., Giesen, B. (1995). The construction of collective identity. *Archives Europe Âennes de Sociologie*, t. XXXVI, s. 72-102.
- Entrikin, J.N. (1991). *The betweenness of place. Towards a geography of modernity*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Eva, F. (1994). From boundaries to borderlands: new horizons for geopolitics. W: W.A. Gallusser (red.), *Political boundaries and coexistence*. Bern: Peter Lang.
- Falah, G., Newman, D. (1995). The spatial seek a 'good' border. *Political Geography*, nr 14, s. 189-206.
- Fawcett, C. (1918). *Frontiers: a study in political geography*. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, E. (1948). On boundaries. *World Politics*, nr 1, s. 196-222.
- Forsberg, T. (red.). (1995). *Contested territory: border disputes at the edge of the former Soviet empire. Studies of Communism in Transition*. Aldershot: Edward Elgar.

- Gallusser, W.A. (red.). (1994a). *Political boundaries and coexistence*. Bern: Peter Lang.
- (1994b). Borders as necessities and challenges: human geographic insights paving the way to a new border awareness. W: W.A., Gallusser (red.). *Political boundaries and coexistence*. Bern: Peter Lang.
- Galtung, J. (1994). Coexistence in spite of borders: on the borders in the Mind. W: W.A. Gallusser (red.), *Political boundaries and coexistence*. Bern: Peter Lang.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society*. Cambridge: Polity Press.
- Giro, P. (red.). (1994). *World boundaries. Vol. IV. The Americas*. London: Routledge.
- Gottlieb, G. (1993). *Nation against state: new approaches to ethnic conflict and the decline of sovereignty*. New York: Council on Foreign Relations Press.
- Gottmann, J. (1973). *The significance of territory*. Charlottesville, VA: The University Press of Virginia.
- Gradus, Y., Lithwick, H. (red.). (1996). *Frontiers in regional development*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Gregory, D., Urry, J. (red.). (1985). *Social relations and spatial structures*. London: Macmillan.
- Griggs, R., Hocknell, P. (1995). The geography and geopolitics of Europe's fourth world. *Boundary and Security Bulletin, nr 3*, s. 59-67.
- Grundy-Warr, C. (red.). (1990). *International boundaries and boundary conflict resolution*. Durham: International Boundaries Research Unit.
- Guehenno, J. (1995). *The end of the nation state*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Gupta, A., Ferguson, J. (1992). Beyond 'culture': space, identity, and the politics of difference. *Cultural Anthropology, nr 7*, s. 6-23.
- Gwyn, R. (1995). *Nationalism without walls: the unbearable lightness of being Canadian*. Toronto: McClelland & Stewart.
- Hage, G. (1996). The spatial imaginary of national practices: dwelling-domesticating/being-exterminating. *Environment and Planning D: Society and Space, nr 14*, s. 463-85.
- Harbottle, M. (1994). Peacekeeping and peacebuilding along borders: a framework for lasting peace. W: C.H. Schofield (red.), *World boundaries. Vol. I. Global boundaries*. London: Routledge.
- Harris, C.D. (1993). New European countries and their minorities. *Social Science Information, nr 14*, s. 29-47.
- Hartshorne, R. (1933). Geographic and political boundaries in upper Silesia. *Annals of the Association of American Geographers, nr 23*, s. 195-228.
- (1936). Suggestions on the terminology of political boundaries. *Annals of the Association of American Geographers, nr 26*, s. 56-57.
- Hasson, S. (1996). Frontier and periphery as symbolic landscapes. *Ecumene, nr 3*, s. 146-166.
- Haushofer, K. (1927). *The geographical and political significance of boundaries*. Berlin: K. Vowinckel: (in German).
- Hirst, P., Thompson, G. (1995). Globalization and the future of the nation state. *Economy and Society, nr 24*, s. 408-442.
- Holdich, T.H. (1916a). *Political frontiers and boundary making*. London: Macmillan.
- (1916b). Geographical problems in boundary making. *Geographical Journal, nr 47*, s. 421-39.
- House, J.W. (1980). The frontier zone: a conceptual problem for policy makers. *International Political Science Review, nr 1*, s. 456-477.
- (1981). Frontier studies: an applied approach. W: A.D. Burnett, P.J. Taylor (red.), *Political studies from spatial perspectives*. New York: John Wiley.
- Huntington, S.P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.
- Jackson, P., Penrose, J. (red.). (1993). *Constructions of race, place and nation*. London: UCL Press.
- Jameson, F. (1983). Postmodernism and consumer society. W: H. Foster (red.), *The anti-aesthetic*, Port Townsend, WA: Bay Press.

- Johnson, D.M. (1994). Who is we? Constructing communities in US-Mexico border discourse. *Discourse and Society*, nr 5, s. 207-31.
- Johnston, R.J. (1991). *A question of place: exploring the practice of human geography*. Oxford: Blackwell.
- (1995). Territoriality and the state. W: G.B. Benko, U. Strohmayer (red), *Geography, history and social sciences*. Dordrecht: Kluwer.
- Jones, S.B. (1943). The description of international boundaries. *Annals of the Association of American Geographers*, nr 33, s. 99-117.
- (1945). *Boundary making: a handbook for statesmen, treaty editors and boundary commissioners*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- (1959). Boundary concepts in setting time and space. *Annals of the Association of American Geographers*, nr 49, s. 241-55.
- Klencic, V., Bufon, M. (1994). Cultural elements of integration and transformation of border regions: the case of Slovenia. *Political Geography*, nr 13, s. 73-84.
- Knight, D. (1982). Identity and territory: geographic perspectives on nationalism and regionalism. *Annals of the Association of American Geographers*, nr 72, s. 514-31.
- (1985). Territory and people or people and territory? Thoughts on post-colonial selfdetermination. W: P.J. Taylor, J.W. House (red.), *Political geography: recent advances and future directions*. London: Croom Helm.
- (1994). People together, yet apart: rethinking territory, sovereignty and identity. W: G.J. Demko, W.B. Wood (red.), *Reordering the world: geopolitical perspectives on the twenty first century*. Boulder, CO: Westview Press.
- Kolossov, V.A. (1992). *Ethno-territorial conflicts and boundaries in the former Soviet Union. Boundary and Territory Briefing 2*. Durham: International Boundaries Research Unit.
- Krishna, S. (1996). Cartographic anxiety: mapping the body politic in India. W: M.J. Shapiro, H.R. Alker (red.), *Challenging boundaries*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Kristof, L. (1959). The nature of frontiers and boundaries. *Annals of the Association of American Geographers* nr 49, s. 269-82.
- Kuehls, T. (1996). *Beyond sovereign territory: the space of ecopolitics*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Leimgruber, W. (1991). Boundary, values and identity: the Swiss-Italian transborder region. W: D.Rumley, J.V. Minghi (red.), *The geography of border landscapes*. London: Routledge.
- Luke, T. (1993). Discourses of disintegration, texts of transformation: re-reading realism in the new world order. *Alternatives* nr 18, s. 229-58.
- Mach, Z. (1993). *Symbols, conflict and identity: essays in political anthropology*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Martinez, A.J. (1994). The dynamics of border interaction: new approaches to border analysis. W: C.H. Schofield (red.), *Global boundaries: world boundaries. Volume I*. London and New York: Routledge.
- Massey, D., Jess, P. (1995). *A place in the world? Places, cultures and globalization*. Oxford: The Open University.
- McMahon, H. (1935). International boundaries. *Journal of the Royal Society of Arts*, nr 84, s. 2-16.
- Minghi, J.V. (1963). Boundary studies in political geography. *Annals of the Association of American Geographers*, nr 53, s. 407-428.
- (1991). From conflict to harmony in border landscapes. W: D. Rumley, J.V. Minghi (red.), *The geography of border landscapes*. London: Routledge.
- (1994). European borderlands: international harmony, landscape change and new conflict. W: C. Grundy-Warr (red.), *World boundaries. Vol. III. Eurasia*. London: Routledge.
- Minh-ha, T.T. (1996). An acoustic journey. W: J.C. Welchman (red.), *Rethinking borders*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Mlinar, Z. (1992). Introduction. W: Z. Mlinar (red.), *Globalization and territorial identities*. Aldershot: Avebury.

- Morley, D., Robins, K. (1995). *Spaces of identity: global media, electronic landscapes and cultural boundaries*. London: Routledge.
- Murphy, A.B. (1990). Historical justifications for territorial claims. *Annals of the Association of American Geographers*, nr 80, s. 351-48.
- (1996). The sovereign state system as politicalterritorial ideal: historical and contemporary considerations. W: T.J. Biersteker, C. Weber (red.), *State sovereignty as social construct*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Newhouse, J. (1997). Europe's rising regionalism. *Foreign Affairs*, nr 76, s. 67-84.
- Newman, D. (1991). Overcoming the psychological barrier: the role of images in war and peace. W: N. Kliot, S. Waterman (red.), *The political geography of conflict and peace*. London: Belhaven Press.
- (1994). The functional presence of an 'erased' boundary: the re-emergence of the 'green line'. W: C.H. Schofield, R.N. Schofield (red.), *World boundaries. Vol. IV. The middle east and north Africa*. London: Routledge.
- (1995). *Boundaries in flux: the 'green line' boundary between Israel and the West Bank. Boundary and Territory Briefing*. 5. Durham: International Boundaries Research Unit.
- (1996a). Postmodernity and the territorial discourse of peace. *GeoJournal*, nr 39, s. 327-330.
- (1996b). Shared spaces -separate spaces: the Israel-Palestine peace process. *GeoJournal*, nr 39, s. 363-376.
- (1996c). Writing together separately: critical discourse and the problems of cross-ethnic coauthorship. *Area*, nr 28, s. 1-12.
- (1998a). Transforming ethnic frontiers of conflict into political frontiers of peace. W: O. Yiftachel, A. Meir (red.), *Ethnic frontiers and peripheries*. Boulder, CO: Westview Press.
- (1998b). From metaphysical to concrete landscapes: homeland socialization in the Land of Israel. W: H. Brodksy, R.O. Mitchell (red.), *Jewish studies in geography*. Maryland, MD: University of Maryland Press.
- Nietschmann, B. (1994). The 'Fourth World': nations versus states. W: G.J. Demko, W.B. Woods, (red.), *Reordering the world: geopolitical perspectives on the twenty first century*. Boulder, CO: Westview Press.
- Nijkamp, P. (1995a). Borders and barriers in the new Europe: impediments and potentials of new network configurations. W: H. Coccossis, P. Nijkamp (red.), *Overcoming isolation: information and transportation networks in development strategies for peripheral areas*. Berlin: Springer-Verlag.
- (1995b). The European network economy: opportunities and impediments. W: H. Eskelinen, F. Snickars (red.), *Competitive European peripheries*. Berlin: Springer-Verlag.
- Ohmae, K. (1995). *The end of the nation state. The rise of regional economies*. London: Free Press.
- O'Loughlin, J., Van der Wusten, H. (red.). (1993). *The new political geography of Eastern Europe*. London: Belhaven Press.
- Oommen, T.K. (1995). Contested boundaries and emerging pluralism. *International Sociology*, nr 10, s. 251-268.
- ÓTuathail, G. (1996). *Critical geopolitics: the politics of writing global space*. London: Routledge.
- ÓTuathail, G., Agnew, J. (1992). Geopolitics and discourse: practical geopolitical reasoning in American foreign policy. *Political Geography*, nr 11, s. 190-204.
- Paasi, A. (1991). Deconstructing regions: notes on scales of spatial life. *Environment and Planning A*, nr 23, s. 239-256.
- (1995). Constructing territories, boundaries and regional identities. W: T. Forsberg (red.), *Contested territory: border disputes at the edge of the former Soviet empire*. Aldershot: Edward Elgar.
- (1996a). *Territories, boundaries and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border*. Chichester: Wiley.
- (1996b). Inclusion, exclusion and territorial identities. The meanings of boundaries in the globalizing geopolitical landscape. *Nordisk Samhallgeografisk Tidskrift*, nr 23, s. 3-18.
- (1997). Geographical perspectives on Finnish national identity. *GeoJournal*, nr 43, s. 41-50.

- (1998). The changing pedagogies of space: representation of the Other in Finnish school geography textbooks. W: A. Buttimer, S. Brunn (red.), *Text and image. Constructing geographical knowledge*. Leipzig: Institut für Landeskunde, Beiträge zum Regionalen Geographie, in press.
- Peet, R., Thrift, N. (red.). (1989). *New models in geography: the political economy perspective*. London: Unwin Hyman.
- Peleg, I. (1994). Otherness and Israel's Arab dilemma'. W: L.J. Silberstein, R.L. Cohn (red.), *The Other in Jewish thought and history: constructions of Jewish culture and identity*. New York: New York University Press.
- Peres, S. (1994). *The new middle east*. New York: Henry Holt.
- Pounds, N.J.G. (1951). The origins of the idea of national frontier in France. *Annals of the Association of American Geographers*, nr 41, s. 146-157.
- (1954). France and 'les limites naturelles' from the seventeenth to the twentieth centuries. *Annals of the Association of American Geographers*, nr 44, s. 51-62.
- Prescott, V. (1987). *Political Frontiers and Boundaries*. Chicago, IL: Aldine.
- Rapoport, D.C. (1996). The importance of space in violent ethno-religious strife. *Nationalism and Ethnic Politics*, nr 2, s. 258-285.
- Ratzel, F. (1897). *Politische Geographie*. Munich: Oldenbourg.
- Robertson, R. (1992). *Globalization: social theory and global culture*. London: Sage.
- Rumley, D., Minghi, J. (red.). (1991a). *The geography of border landscapes*. London: Routledge.
- (1991b). Introduction: the border landscape concept. W: D. Rumley, J. Mignhi (red.), *The geography of border landscapes*. London: Routledge.
- Sack, R.D. (1986). *Human territoriality: its theory and history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahlins, P. (1989). *Boundaries: the making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Sassen, S. (1996). *Losing control? Sovereignty in an age of globalization*. New York: Columbia University Press.
- Sayer, A. (1989). The 'new' regional geography and the problems of narrative. *Environment and Planning D: Society and Space*, nr 7, s. 253-276.
- Schleicher, K. (red.). (1993). *Nationalism in education*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Schlesinger, P. (1991). *Media, state and nation: political violence and collective identities*. London: Sage.
- Schofield, C.H. (red.). (1994). *World boundaries. Vol I: Global boundaries*. London: Routledge.
- Schofield, C.H., Schofield, R. N. (red.). (1994). *World boundaries. Vol. II: The middle east and north Africa*. London: Routledge.
- Semple, E. C. (1907). Geographical boundaries. *Bulletin, American Geographical Society*, nr 39, s. 385-397; 449-463.
- Shapiro, M.J., Alker H.R. (red.). (1996). *Challenging boundaries: global flows, territorial identities*. Minneapolis, MN: University of Minneapolis Press.
- Sibley, D. (1988). The purification of space. *Environment and Planning D: Society and Space*, nr 6, s. 409-421.
- (1995). *Geographies of exclusion: society and difference in the west*. London: Routledge.
- Silber, I.F. (1995). Space, fields, boundaries: the rise of spatial metaphors in contemporary sociological theory. *Social Research*, nr 62, s. 323-355.
- Smith, N. (1995). Remaking scale: competition and cooperation in prenational and postnational Europe. W: H. Eskelinen, F. Snickars, (red.). *Competitive European peripheries*. Berlin: Springer-Verlag.
- Somers, M.R. 1994: The narrative construction of identity: a relational and network approach. *Theory and Society* 23, 605-49.
- Taylor, P.J. (1993). *Political geography*. London: Longman.
- (1994). The state as container: territoriality in the modern world-system. *Progress in Human Geography*, nr 18, s. 151-162.

- (1995). Beyond containers: internationality, interstateness, interterritoriality. *Progress in Human Geography*, nr 19, s. 1-15.
- (1997). Territorial absolutism and its evasions. *Geography Research Forum*, nr 16, s. 1-12.
- Taylor, P.J., Watts, M., Johnston, R.J. (1995). Global change at the end of the twentieth century. W: R.J. Johnston, P.J. Taylor, M.J. Watts (red.), *Geographies of global change*. Oxford: Blackwell.
- Tester, K. (1993). *The life and times of post-modernity*. London: Routledge.
- Tickner, J.A. (1995). Re-visioning security. W: K. Booth, S. Smith (red.), *International relations theory today*. Cambridge: Polity Press.
- van der Veen, A., Boot, D. (1995). Cross-border cooperation and European regional policy. W: H. Eskelinen, F. Snickars (red.), *Competitive European peripheries*. Berlin: Springer-Verlag.
- Van der Wusten, H. (1994). Variations of territoriality: states and borders in present day Europe. W: W.A. Gallusser (red.), *Political boundaries and coexistence*. Bern: Peter Lang.
- Wackerman, G. (1994). La telematique et la mutation des regions frontalières dans les pays industrialisés (Europe et Amérique du Nord): de nouvelles voies en géographie politique. W: W.A. Gallusser (red.), *Political boundaries and coexistence*. Bern: Peter Lang.
- Walker, R.B.J. (1993). *Inside/outside: international relations as political theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waterman, S. (1994). Boundaries and the changing world political order. W: C.H. Schofield (red.), *World boundaries. Vol. I. Global boundaries*. London: Routledge.
- Watts, M. (1996). Place, space and community in an African city. W: P. Yaeger (red.), *The geography of identity*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Welchman, J.C. (red.). (1996). *Rethinking borders*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Williams, C.M. (1994). *Peacekeeping and the politics of postmodernity. Occasional Paper 19*. York: Ontario: Center for International and Strategic Studies, York University.
- Yiftachel, O., Meir, A. (red.). (1997). *Ethnic frontiers and peripheries*. Boulder, CO: Westview Press.
- Zalewski, M., Enloe, C. (1995). Questions about identity in international relations. W: K. Booth, S. Smith (red.), *International relations theory today*. Cambridge: Polity Press.